

БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘПТЕРДІҢ ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРІНДЕ ІЗЕРТЛЕНІҮІ

Сейдуллаева Д. – Қарақалпақ тили кафедрасы, ф.и.к., доцент
Сейдуллаева А. – Қарақалпақ тили кафедрасы, ассистент оқытушы

Түркий тиллеріндегі синтаксисті ізертлеушілердің көз-қараслары бойынша ең қыйын хәм таласлы мәселелердің бирин бағыныңқылы қоспа гәптің қурамындағы бағыныңқы гәптің өзине тән өзгешеликлерин анықлау мәселеси екенлиги көрсетиледи. Бундағы таласлы мәселе бағыныңқы гәптің келбетлик фейил, хал фейил хәм хәрекет аты фейилли топламлардан айырмашылығын шешеу үстинде болып киятыр¹³.

Келбетлик фейил, хал фейил хәм хәрекет аты фейилли конструкциялар кеңес дәуиринен бурынғы түркологлардың мийнетлеринде де сөз етиледи. П.М.Мелиоранскийдің мийнетинде бетлик емес фейил топламларының хәмме түри бағыныңқы гәп деп қаралады¹⁴. Бул пикир кеңес дәуиріндегі тркологлар В.А.Гордлевский, А.К.Боровков, Н.П.Дыренкованың мийнетлеринде дауам етеди¹⁵.

Бетлик емес фейил фейил топламларының (келбетлик фейил хәм хал фейилли топламлардың) бас гәптің баслауышынан басқа өз баслауышына ийе болып келетуғыны биринши рет П.М.Мелиоранский тәрәпинен көрсетиледи¹⁶. Бул пикир А.Н.Самойлович, Н.К.Дмитриев хәм т.б. көпшилик түркологлар тәрәпинен рауажландырылады.

А.Н.Самойлович бетлик емес билдирмейтуғын фейил топламларының атау формасындағы баслауышлы түри бағыныңқы гәп, ал ийелик ямаса атау формасында келген хәрекет аты фейилли топламларды жай гәптердің кеңейтилген ағзасы деп қарайды¹⁷.

Фейил топламларының өз алдына баслауышлы келген түринің бағыныңқы гәп деп қаралыуы айрықша Н.К.Дмитриевтің мийнетлеринен кең орын алады. Бунда түркий тиллеріндегі бағыныңқы гәптердің еки түрли тийкарғы анықлау

белгисин көрсетеди: 1) пикирдің белгили дәрежеде логикалық жақтан өз алдына мәни аңлатыуы; 2) бетлик фейилден болған баянлауышы хәм баслауышының болыуы. Соның менен қатар, бетлик емес фейил топламларының бағыныңқы гәп хызметин атқарыуында олардың өз алдына айырым грамматикалық баслауышына ийе болыуын есапқа алады. Бул сыяқлы гәптерде баянлауыштың бетлик формасында болмау кемислиги анық көрсетилген грамматикалық баслауыш пенен толықтырылады. Егерде

¹³ Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения.-«Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958, 79-б.; Гаджиева Н.З. Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., «Наука», 1986, 95-б.; Дәуенов Е. Бағыныңқылы қоспа гәп. -Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1992, 430-бет.

¹⁴ Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. ч.ІІ, синтаксис. СПб, 1897, 33-51-бетлер.

¹⁵ Гордлевский В.А.Грамматика турецкого языка. М., 1928, 140-151-бетлер; Боровков А.К. Учебник уйгурского языка. Л., 1935, 135-136-бетлер; Дыренкова Н.Г. Грамматика ойротского языка. М., 1940, 286-бет.

¹⁶ Кононов А.Н.Тюркская филология в СССР. 1917-1967. М., 1968, 12-бет.

¹⁷ Самойлович А.Н. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. Л., 1925, 132-бет.

келбетлик фэйил, ҳал фэйил ҳам ҳарекет аты фэйилли топламлар жоқарыдағы сыяқлы бағыныңқы гәптиң талабына жууап бере алмаса, бундай жағдайда оларды жай гәплердің курамындағы фэйил топламлары (оборотлар) деп қараўға болады деп көрсетеди¹⁸.

XX әсирдің 40-жылларында баслып шыққан В.Н.Насилов, А.П.Поцелуевский ҳам Н.А.Баскаковтың мийнетлеринде бул фэйил топламларының синтаксислик функциялары «развитыми членами»¹⁹ «потенциальными предложениями»²⁰, «развернутыми членами»²¹ деп түрлише қаралады.

Фейил топламлары менен бағыныңқы гәптиң өзине тән өзгешеликлерин анықлаўда 1956-жылы Алма-Ата қаласында өткерилген «Түркий тиллериндеги фэйилдің түр категориясы менен бағыныңқылы қоспа гәп проблемалары» на арналған координациялық кеңес үлкен әхмийетке ийе болды. Бул кеңестен кейин түркологлар бир-бирине қарама-қарсы көз-қараста болған еки топарға бөлинди. Бир группа түркологлар бағыныңқы гәпти анықлаўда оның баянлаўышының бетлик формадағы (Verbум финитум) фэйиллерден болыўын тийкарғы анықлаў белгиси етип алады. Усыған байланыслы олар келбетлик фэйил, ҳал фэйил ҳам ҳарекет аты фэйилли топламлардың ҳамме түрин жай гәплердің кеңейтилген ағзасы деп есаплайды²².

Екинши топар түркологлар келбетлик фэйил, ҳал фэйил ҳам ҳарекет аты фэйилли топламлардың тек өз баслаўышына ийе болған түрлерин бағыныңқы гәп деп қарайды да, баслаўышсыз келген түрлерин жай гәплердің кеңейтилген ағзасы деп есаплайды²³.

Бағыныңқы гәп пенен фэйил топламларын анықлаў туўралы соңғы изертлеўлерде бираз анық пикирлер усынылады. М.З.Зәкиев, Ғ.А.Абдурахманов, Қ.Есеновтың мийнетлеринде ҳал фэйил, келбетлик фэйил, ҳарекет аты фэйили ҳам шәрт мейил формаларындағы топламлардың ис-ҳарекети өз алдына айырым баслаўышына ийе бола алмай, тийкарғы гәптиң баслаўышына қатнаслы оның екинши дәрежели ис-ҳарекетин билдирип келсе, бул сыяқлы бетлик емес фэйил топламлы гәплер кеңейтилген ағзалы жай гәп ямаса қоспаланған гәп болады деп есаплайды.²⁴

¹⁸ Дмитриев Н.К. Башкорт теленец грамматикасы. Офо, 1950, 265-267 бетлер.

¹⁹ Насилов В.Н. Грамматика уйгурского языка, М., 1940, 129-130-бетлер.

²⁰ Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад, 1943, 59-бет.

²¹ Баскаков А.Н. Очерк грамматики ойротского языка. «Ойротско-русский словарь». М., 1947, 59-бет.

²² Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 82-б.; Баскаков Н.А. Выступление. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 236-б.

²³ Сауранбаев Н.Т. Основные способы связи составных частей сложноподчиненного предложения. «Вопросы грамматики тюркских языков», Алма-Ата, 1958, 239-240-бетлер; Сартбаев К. Некоторые спорные вопросы сложноподчиненного предложения киргизского языка. «Триды института языка и литературы» АН Кирг. ССР, вып.6, 1956, 103-106 бетлер; Абдурахманов Ғ.А. Основы синтаксиса сложного придложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 80-бет; Гаджиева Н.З. Критерии выделения придаточных предложений и тюркских языказ. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 242-б.

²⁴ Закиев М.З. Синтаксический строй тюркского языка. Изд-во Казанского университета, 1963, 275-б.; Абдурахманов Ғ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II том, синтаксис, Тошкент, 1966, 218-б.; Есенов Х.М. Основные средства связи компонентов сложноподчиненных предложений. -«Советская тюркология», 1972, №4, 17-18-бетлер.

М.А.Асқарова соңғы изертлеулерінде фейил топламларының синтаксислик функциясын бираз анық пикирлер менен баянлайды. Ол көпшилик тюркологлар тәрәпинен танылған «бағыныңқы гәп өз алдына гәплик мәни билдириўи, айырым өзине тән баслаўышының болыўы хәм интонацияға ийе болыўы» сыяқлы тийкарғы белгилери менен қатар, бетлик емес фейиллердиң белгилери грамматикалық кураллар арқалы бағыныңқы гәптиң баянлаўышы хызметинде келетуғынын объектив фактлер менен толықтырады: 1) хал фейиллер бағыныңқы гәптиң баянлаўышы хызметинде келгенде баянлаўыш аффиксин қабыл етпейди: 2) *-ған* формалы фейил бағыныңқы гәптиң баянлаўышы болып келгенде, орын, шығыс сеплик аффикслерин хәм гейпара тиркеўишлерин қабыл етеди: 3) хәрәкет аты фейили бағыныңқы гәптиң баянлаўышы хызметинде келгенде, тартым аффикси хәм гейпара тиркеўишлерди қабыллайды.²⁵ Бетлик емес фейил топламларының жоқарыда көрсетилген бағыныңқы гәптиң талабына жуўап бере алмайтуғын түрлерин кеңейтилген ағза деп есаплайды.

Н.А.Баскаков фейил топламлары менен бағыныңқы гәптиң айырмашылығын төмендегише баянлайды:

Хәр бир түркий тиллеринде бағыныңқы конструкцияның белгилери еки топары бар. Биринши топарға бағыныңқы конструкцияның гәптиң талабына толық жуўап беретуғын түрин, ал екинши топарға бағыныңқы конструкцияның пүтин бас гәпке емес, тек оның баянлаўышына қатнаслы болған хал фейил, келбетлик фейил топламларын жатқарады. Бул өзгешеликти фейил топламларының бағыныңқы гәптен тийкарғы айырмашылығы деп есаплайды.²⁶

Гейпара соңғы изертлеулерде бетлик емес фейил топламларына қатнаслы басқаша пикирлер көрсетиледи. С.А.Соколов баслаўышлы келген хал фейил, келбетлик фейил хәм хәрәкет аты фейилли конструкцияларды баянлаўышы бетлик формадағы бағыныңқы гәптен де, баслаўышсыз фейил топламынан да өзгеше, екеўиниң аралығындағы айрықша синтаксислик категория деп қарайды²⁷. Бул сыяқлы топламларды Л.А.Покровская абсолютные конструкции деп атайды.²⁸ Сондай-ақ, Н.З.Гаджиева өз алдына грамматикалық баслаўышлы келген бетлик емес фейил топламларын гәп ямаса кеңейтилген ағза емес, «бағыныңқы трансформа» деп атап, бул бағыныңқы трансформаны еки фейил гәптиң қосылыўы нәтийжесинде бағыныңқы гәптеги фейилдиң грамматикалық трансформацияланыўынан пайда болған жаңа структуралық бирлик деп қарайды²⁹.

Хәзирги түркий тиллериндеги синтаксислик изертлеулерде фейил топламлы қоспаланған жай гәплер менен бағыныңқы гәпиниң баянлаўышы

²⁵ Асқарова М.А. К критериям придаточных предложений в современном узбекском языке. «Структура и история тюркских языков». М., 1971, 150-бет.

²⁶ Баскаков Н.А. Выступление. «Вопросы грамматики тюркских языков». Алма-Ата, 1958, 235-бет.

²⁷ Соколов С.А. Типология сложных синтаксических конструкции в турецком языке. «Вопросы тюркской филологии». – М., 1966, 131 б.

²⁸ Покровская А. К вопросы личных и неличных формах глагола в тюркских языках. – «Туркология», – Л., Изд-во «Наука», 1976, 131-б.

²⁹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М., Наука, 1973, 19-20-бетлер.

бетлик эмес фэйиллерден болған қоспа гәплерди «полипредикативли гәплер» деп үйрениў тенденциясы орын алды. Бул идея ең дәслеп В.А.Белошапкованың мийнетлеринде көрсетиледи. Бул бағдар бойынша жай гәп пенен қоспа гәплерди бир-биринен ажыратыўда олардың предикативлик бирликлериниң санына қарай, жай гәплер монопредикативли, қоспа гәплер полипредикативли бирлик деп қаралады³⁰.

Полипредикативли гәплер проблемасын салыстырмалы типологиялық бағдарда үйрениў өткен әсирдиң 80-жылларының 1-ярымынан баслап новосибирли тилши илимпазлар тәрепинен раўажландырылады³¹.

Бул изертлеўлердиң анықлаўы бойынша бағыныңқы гәплердиң баянлаўышы инфинитив фэйиллерден болған гәп өз алдына баслаўышлы болып келсе, қоспа гәптиң айрықша бир типиде көрсетиледи. Ал келбетлик фэйил, ҳал фэйил ҳәм инфинитив оборотлы конструкциялар өз алдына баслаўышына ийе бола алмай, тийкарғы бас гәптиң баслаўышына қатнаслы болып келсе, моносубъектли полипредикативли гәп деп танийды ҳәм оларды қоспа гәп те, жай гәп те эмес, қоспаланған гәп деп есаплайды³². Бунда бетлик эмес фэйил топламлы гәплерди анықлаўда термин қолланыўда өзгешелик болмаса, ҳәзирги түркий тиллериндеги көпшиликтиң изертлеўлердиң анықлаўларына сәйкес келеди.

Бетлик эмес фэйил топламлы синтаксислик конструкцияларды полипредикативли гәп ретинде үйрениў 80-жыллардан баслап түркий тиллес республикалардың изертлеўшилериниң мийнетлеринен де орын алды³³. Полипредикативли гәплер проблемасын түркий тиллеринде үйрениў туўралы И.Х.Ахматов 1986-жылы Нальчик қаласында өткерилетуғын түркологлардың

Совет Комитетиниң XII пленумының тематикасына киргизийди усынды³⁴. Усы пленумның мәжилисинде полипредикативли гәплер «Формальные и семантические подходы к изучению сложных и осложненных конструкции тюркских языках» деген тематикада дискуссиялық сыпатқа ийе болды. Бул тема бойынша пленумда М.И.Черемисина, М.З.Зәкиев, С.Н.Иванов ҳәм И.Х.Ахматовтың баянатлары тыңланды.

М.И.Черемисина «Сибирдеги алтай тиллеринде қоспа ҳәм қоспаланған гәплер ҳаққында» деген баянатында «қоспа гәплер» биридикативлик конструкциялардан дүзиліп, олардың хәр бир бөлеги (компоненти) өз алдына баслаўышлы позицияда келеди. Ал, монопредикативлик моделде келген түрлери қоспа гәп талабына жуўап бермейди, деп көрсетеди³⁵.

³⁰Белошапкина В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М.: Просвещение, 1967, 30-б.

³¹Подчинение в полупредикативных конструкциях. – Новосибирск. Изд-во «Наука», 1980; Структурные типы синтетических полупредикативных конструкций в языках разных систем. – Новосибирск: Наука, 1986; Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерк по теории сложного предложения. – Новосибирск: Наука, 1987; Скрибник Е.К. Полупредикативные синтетические предложения в бурятском языке. – Новосибирск: Наука, 1988.

³²Черемисина М.И. Колосова Т.А. Көрсетилген мийнети, 90-бет.

³³Мусаев М.М. Полупредикативные еденицы с каузальными и целовым отношением в тюркских языках огузской группы. – «Советская тюркология», 1987, №6, 77-б.

³⁴Ахматов И.Х. Полупредикативные конструкции с субъективными оборотами в тюркских языках. – «Советская тюркология», 1988, №2, 26-б.; Нурманов А. Кўп предикатли содда гапларда ярим предикативлик масаласи. // Ўзбек тили ва адабиети, 1990, №1, 41-45-бетлар.

³⁵«Советская тюркология», 1985, №2, 102-103-бетлер.

М.З.Закиев усы проблемаға арналған «синтактика и семантика тюркских синтаксических конструкций имеющих более одну предикативности» деген баянатында аталған синтаксислик конструкцияның қоспаланыў хәм қоспаланбаў белгисине қарай, оларды монопредикативли, полипредикативли, бипредикативли хәм полутора предикативли конструкциялардың синтаксислик функцияларын анықлаўда жоқарыдағы көзқараста болады³⁶. Сондай-ақ, усы мәселе бойынша басқа баянатлар хәм шығып сөйлеўлерде де жоқарыда баян етилген көзқарасларға жақын пикирлер айтылады³⁷. Демек, бул дискуссияда түркий тиллеринде алдағы ўақытлары қоспа гәп хәм қоспаланған гәплердин бағыныңқы предикациясының тәбиятын анықлаўда олардың формал хәм семантикалық өзгешеликлерин ашыў хәм изертлеў тийкарғы ўазыйпа етип алынады.

Жоқарыда шолыў жасалғанлардан белгили, бағыныңқылы қоспа гәплердин курамындағы бағыныңқы гәп пенен фейил топламлы гәплердин тәбиятын анықлаўда рус хәм түркий тиллерин изертлеўшилер тәрәпинен баҳалы пикирлер топланды. Бағыныңқы гәп хәм фейил топламларының дүзилислик, мәнилик жақтан уқсаслығы хәм хәрқайсысының өзине тән өзгешеликлерге ийе екенлиги хәр бир тилдин фактлери тийкарында бираз анық пикирлер айтылды. Келбетлик фейил, хал фейил хәм хәрекет аты фейиллери фейил топламын дүзип келгенде, грамматикалық баслаўышына ийе бола алмайтуғынлығы, ал сол фейиллердин бағыныңқы гәптин баянлаўышы хызметинде келгенде, атаў формасындағы өз баслаўышына ийе болатуғынлығы көпшилик түркологлар тәрәпинен мақулланды. Бирақ, соған қарамастан, бағыныңқы гәплердин фейил топламларына қатнасы мәселесиндеги таласлы пикирлер бир шешимге келген жоқ.

Бағыныңқы гәп пенен бетлик емес фейил топламларының структура-семантикалық уқсаслығы хәм айырмашылығын анықлаўда көпшилик изертлеўшилер тәрәпинен айтылған пикирлер тийкарында төмендеги жуўмаққа келиў мүмкин.

Бетлик емес фейиллер өзине қатнаслы сөзлер менен кеңейип, фейил топламын дүзип келгенде, барлық жағдайда баслаўышсыз дүзиледи. Олар бағыныңқы гәптин баянлаўышы функциясында келгенде, бас гәптин баслаўышынан басқа атаў формасындағы өзине тән грамматикалық баслаўышына ийе болады.

Айырым жағдайларда келбетлик фейилли хәм хәрекет аты фейилли топламлар өз субъектисине (логикалық баслаўышына) ийе болып келсе де, бағыныңқы гәп деп қаралмайды. Себеби, олардан гәплик интонация хәм бир нәўие тыянақлы пикир аңлатылмайды. Олар жай гәптин курамында сол тобын бузбастан өзи қатнаслы ағза менен қоспа сөз дизбегин дүзеди хәм гәптин кеңейтилген ағзасы хызметин атқарады.

³⁶«Советская тюркология», 1986, №3, 96-бетлер.

³⁷«Советская тюркология», №3, 96-97-бетлер.